

УДК 342.742.343

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.3.4>

ІНСТИТУТ ВІЙСЬКОВОГО ОBOB'ЯЗКУ У СИСТЕМІ ПРАВА УКРАЇНИ

Проць І.М.,

*кандидат юридичних наук, доцент
доцент кафедри адміністративно-правових дисциплін
Львівського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-6483-0121*

Скриньковський Р.М.,

*кандидат економічних наук, професор
професор кафедри економіки підприємств та інформаційних технологій
Львівського університету бізнесу та права
ORCID: 0000-0002-2180-8055*

Петков С.В.,

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри соціальної роботи у військах (силах)
Військового інституту Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0003-4160-767X*

Проць І.М., Скриньковський Р.М., Петков С.В. Інститут військового обов'язку у системі права України.

У статті на підставі комплексного системного аналізу розглянуто інститут військового обов'язку у системі права України. Захист Вітчизни відповідно до статті 65 Конституції України – обов'язок громадянина, тобто вимога правового і етичного характеру, яка набула особливого ціннісного значення в умовах збройної агресії російської федерації щодо України. Відсутні дослідження військового обов'язку, що вирішують зазначені теоретичні проблеми, враховують вітчизняний досвід і досвід Європейського Союзу та НАТО щодо правового регулювання та реалізації військового обов'язку. Це обумовлює актуальність теми. Об'єктом дослідження є система суспільних відносин, що виникають у ході правового регулювання військового обов'язку та його реалізації. Предметом є правове регулювання військового обов'язку як елемент правового статусу громадянина України. Методологію дослідження склали діалектичний, логічний, історичний, системно-структурний, статистичний, порівняльно-правовий та формально-юридичний методи, метод моделювання. Зазначено, що категорії «військовий обов'язок» та «конституційний обов'язок захисту Вітчизни» не є тотожними, але перебувають у системній єдності та взаємозв'язку. Захист Вітчизни, будучи етико-правовою категорією, як конституційний обов'язок громадянина України має більш ширший зміст, ніж категорія «військовий обов'язок». Військовий обов'язок повністю охоплюється змістом конституційного обов'язку захисту Вітчизни, реалізація якого не вичерпується військовим обов'язком, але є неможлива без його встановлення. Етична основа формує в зобов'язаного громадянина необхідне для реалізації військового обов'язку суб'єктивне ставлення, значимість якого зумовлена особистим характером виконання військового обов'язку. Військовий обов'язок – це встановлені Конституцією вид та міра необхідної та належної поведінки громадянина України щодо захисту Вітчизни у формі несення військової служби з реалізацією обумовлених вимог встановлених законом «Про військовий обов'язок і військову службу» з метою забезпечення конституційних цінностей.

Ключові слова: Вітчизна, обов'язок, захист, оборона, призов, призовник, НАТО, правове регулювання.

Prots I.M., Skrynkovskyy R.M., Petkov S.V. The institute of military duty in the legal system of Ukraine.

The article based on a comprehensive systemic analysis, examines the institution of military duty in the legal system of Ukraine. Defense of the Fatherland in accordance with Article 65 of the Constitution of Ukraine is a citizen's duty and obligation, that is, a requirement of a legal and ethical nature, which has acquired special value in the conditions of the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine. There are no studies of military duty that solve the mentioned theoretical problems, take into account the domestic experience and the experience of the European Union and NATO regarding the legal regulation and implementation of military duty. This determines the relevance of the topic. The object of the study is the system of social relations that arise in the course of the legal regulation of military duty and implementation. The subject is the legal regulation of military duty as an element of the legal status of a citizen of Ukraine. The research methodology was made up of dialectical, logical, historical, system-structural, statistical, comparative-legal and formal-legal methods, and the modeling method. It is noted that the categories of «military duty» and «constitutional duty to defend the Fatherland» are not identical, but are in systemic unity and interconnectedness. Defense of the Fatherland, being an ethical and legal category, as a constitutional duty of a citizen of Ukraine has a broader meaning than the category of «constitutional duty». Military duty is fully covered by the content of the constitutional duty to defend the Fatherland, the implementation of which is not exhausted by military duty, but is impossible without its establishment. The ethical basis forms in the obligated citizen the subjective attitude necessary for the implementation of military duty, the significance of which is determined by the personal nature of the performance of military duty. Military duty is the type and extent of necessary and proper behavior of a citizen of Ukraine established by the Constitution of Ukraine in defense of the Fatherland in the form of military service with the implementation of the stipulated requirements established by the Law «On Military Duty and Military Service» in order to ensure constitutional values.

Key words: Fatherland, duty, protection, defense, conscription, conscript, NATO, legal regulation.

Постановка проблеми. У законодавстві продовжується процес пошуку оптимального балансу між повноваженнями різних рівнів публічної влади у механізмі реалізації військового обов'язку; між публічними інтересами оборони держави та приватними інтересами громадян; визначення форм та ступеня обмежень прав і свобод громадян при реалізації військового обов'язку. У юридичній науці недостатньо повно обґрунтовано та вивчено конституційні обов'язки особи. Зокрема, відсутні дослідження військового обов'язку, які вирішують зазначені та деякі інші теоретичні проблеми, які враховують вітчизняний, і зарубіжний досвід правового регулювання та реалізації військового обов'язку в країнах НАТО. Зміцнення оборони країни, забезпечення конституційного ладу, суверенітету, державної та територіальної цілісності є національними інтересами України.

Мета дослідження полягає у вивченні інституту військового обов'язку у системі права України.

Стан опрацювання проблематики. Питання військового обов'язку розглянуто в наукових працях: Є.І. Григоренка, Г.П. Батюка, М.В. Коваліва, І.М. Коропатніка, І.Ф. Коржа, Є.Я. Кравця, О.І. Остапенка, В.Й. Пашинського, В.В. Федосєєва, М.І. Хавронюка, Н.П. Христинченко В.В. Шаблістого, І.М. Шопіної та інших. Продовження воєнної агресії російської федерації вимагає проведення теоретико-правових досліджень із зазначеної тематики.

Виклад основного матеріалу. Військовий обов'язок громадян згідно з преамбулою Закону «Про військовий обов'язок і військову службу» встановлено з метою виконання громадянами конституційного обов'язку захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України і визначає загальні засади проходження в Україні військової служби [1].

Поняття «Вітчизна» відноситься до вічних цінностей, воно виражає зв'язок кожної людини з її предками, у ньому уособлення героїчної історії, культури, духовності Українського народу.

Вітчизна – це безпека та спокій сьогоdnішнього життя, непорушність кордонів та міцність державності. «Вітчизна» та «обов'язок», є категоріями не тільки правовими, а етичними, що відбиває особливий зв'язок людини з країною. Захист і оборона є синонімами. Відповідно до ч. 1 ст. 1 Закону «Про оборону України» оборона – це система політичних, економічних, військових, соціальних, правових і інших заходів щодо підготовки до збройного захисту та збройний захист України, цілісності та недоторканності її території [2].

Обов'язок захисту Вітчизни громадянином України – виражає відповідальність за країну, народ і близьких, любов і повагу до них, конституційний імператив поведінки громадянина щодо обов'язкової та добровільної участі в обороні України, що втілює домашнє вогнище, єдність, історичне та культурне наслідування, конституційний устрій [3, с. 53].

Обов'язок захисту Вітчизни громадянами України – складна категорія, яка має дуалістичну етико-правову природу. Відповідно до правової позиції Конституційного Суду України, зі змісту статей 17, 65 Конституції України вбачається, що захист держави, забезпечення її безпеки є найважливішими функціями всього Українського народу. Військова служба – це конституційний обов'язок громадян України, який полягає у забезпеченні оборони України, захисті її суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності [4].

За змістом наведених положень Конституції України в їх взаємозв'язку, захист Вітчизни не зводиться до обов'язку несення військової служби або участі у відбитті зовнішньої агресії, а є моральним зобов'язанням, яке випливає з любові та поваги до країни, її конституційного ладу України, суверенітету та територіальної цілісності. Виконання громадянином України конституційного обов'язку щодо захисту Вітчизни можливе під час несення військової служби, та в інших формах. Наприклад Закон України «Про альтернативну (невійськову) службу» [5]. Військовий обов'язок громадян є однією з форм реалізації боргу та обов'язків щодо захисту Вітчизни. Є помилкою змішувати борг і обов'язок захисту Вітчизни з військовим обов'язком, визнавати їх тотожність.

Борг і обов'язок громадянина захисту Вітчизни – явище абстрактне порівняно з конкретним військовим обов'язком. Належна поведінка громадян щодо захисту Вітчизни повністю охоплюється етичною категорією боргу, а тому не потребує обов'язкового правового закріплення. Військовий обов'язок як правова реальність є первинним по відношенню до боргу та обов'язку захисту Вітчизни. Тому можливе встановлення військового обов'язку без конституційного закріплення обов'язку захисту Вітчизни.

Конституційний обов'язок та обов'язок громадянина щодо захисту Вітчизни громадянами України закріплені як конституційний обов'язок громадянина.

Якщо використовувати класифікацію за сферами життєдіяльності особи, то це політичний обов'язок. Ця позиція виходить із того, що громадянин є учасником держави, усвідомлюючи відповідальність перед Богом, власною совістю, попередніми, нинішнім та майбутніми поколіннями, а захист Вітчизни означає збереження держави незалежною, територіально цілісною, суверенною, що зберігає здатність здійснювати самостійно владу в межах своєї території. У певному сенсі громадянин захищає право на участь в управлінні державою через політичні інститути, свої політичні права та свободи, які надані державою.

Військовий обов'язок України встановлено як політичний конституційний обов'язок громадян. Військовий обов'язок є активним, що потребує законодавчої актуалізації, позитивним обов'язком. Військовий обов'язок як правовий обов'язок громадянина є елементом інституту основ правового статусу особи, входить до однойменної групи суспільних відносин, що становлять предмет конституційного права. Правовий статус встановлюється обсягом і характером його правосуб'єктності, яку становлять правоздатність і дієздатність [6, с. 315].

Громадянством України визнається стійкий правовий зв'язок особи з Україною, що виражається в сукупності їхніх взаємних прав і обов'язків [7].

Військовий обов'язок України поширюється лише на громадян України. Хоча згідно Конституції України наявність громадянства іноземної держави не звільняє від обов'язків, що випливають із громадянства України, у тому числі військового обов'язку, але об'єктивно знижує для такого громадянина цінність зв'язку з Вітчизною. Наприклад, Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо правового статусу іноземців та осіб без громадянства, які беруть участь у захисті територіальної цілісності та недоторканності України» [8]. Громадянин України не може вийти з громадянства, якщо має не виконане перед Україною зобов'язання, встановлене законом, що поширюється на військовий обов'язок. Звільнені від виконання військового обов'язку особи не можуть мати невиконаних зобов'язань у галузі військового обов'язку.

Громадяни, які постійно проживають за межами України, не зобов'язані перебувати на військовому обліку, а тому не підлягають призову на військову службу, звільняються від військових зборів. Тобто зазначена категорія громадян фактично звільнена від виконання військового обов'язку. Серед неповнолітніх громадян юнаки на рік досягнення віку 17 років мають розпочати виконання військового обов'язку, але виключно у формі постановки на військовий облік.

Військова реформа – це складне та багатоаспектне суспільно-політичне і правове явище. Її головне призначення полягає у вирішенні (знятті) суперечностей між потребами розвитку суспільства та можливостями, заданими в межах Основного Закону держави [9, с. 54].

Концепція військової кадрової політики в системі Міністерства оборони України на період до 2028 року передбачає відсутність строкової служби за призовом, залишивши службу за призовом тільки для офіцерів запасу [10].

Право заміни військової служби на альтернативну впливає з свободи совісті та віросповідання. Військовий обов'язок пов'язаний з елементами інституту правового статусу людини та громадянина. Виходячи з необхідності забезпечення права громадян на участь в управлінні справами держави через представників у взаємозв'язку з правом громадянина бути обраним, надаються відстрочки від призову для громадян, які зареєстровані як кандидати на виборах або обрані головами місцевого самоврядування чи депутатами, а у разі призову за мобілізацією – депутатам Верховної Ради України.

Ряд відстрочок від призову встановлено з метою забезпечення безперервності здобуття освіти при здійсненні громадянами права на освіту. Значна кількість передбачених законом відстрочок обумовлена захистом державою сім'ї та дитинства, правом та обов'язком батьків піклуватися та виховувати дітей, обов'язком піклуватися про непрацездатних батьків.

Під час виконання військового обов'язку неминуче обмежуються права та свободи особи. Це пов'язано з особливим характером військової служби з відповідною системою військової дисципліни і екстериторіальним принципом комплектування. Обмеження конституційних прав і свобод особи можна розділити як: обмеження загального характеру; встановлювані за умов особливих правових режимів обмеження; обмеження за ознакою особливого правового статусу суб'єкта. На відміну від інших видів, обмеження в умовах воєнного та надзвичайного стану завжди носять тимчасовий характер, встановлюються тільки на основі закону.

У Конституції України прямо перераховано низку прав і свобод, які не підлягають обмеженню в умовах надзвичайного стану.

У законодавстві не виділяється загального правового статусу осіб, які підлягають військовому обов'язку, прямо названо лише статус військовослужбовця. Існуючі обмеження прав і свобод особи при виконанні військового обов'язку поширюються не на всіх громадян і неоднакові для різних категорій громадян, які підлягають військовому обов'язку, їх доцільно віднести до обмежень, що випливають із особливого правового статусу суб'єкта. Такими будуть статус військовослужбовця за контрактом і статус громадянина, що підлягає призову. Правила встановлення правомірних обмежень, що застосовуються щодо загального правового статусу особи, розповсюджуються на обмеження, що випливають із особливого правового статусу суб'єкта.

Відповідно до Конституції України правомірні обмеження конституційних прав і свобод особи встановлюються лише: законом; з метою захисту основ конституційного ладу; моральності; здоров'я, прав і законних інтересів інших осіб; забезпечення оборони країни та безпеки держави; тією мірою, якою це необхідно для досягнення зазначених цілей.

Розвиваючи зазначені конституційні норми, Конституційний Суд України виробив принципи правомірного обмеження конституційних прав і свобод: пропорційність цінностям правової держави, що захищаються Конституцією Україною та законодавством, облік балансу інтересів людини, суспільства та держави; відповідність вимогам справедливості, адекватність, пропорційність, необхідність для захисту конституційно значущих цінностей, не мають зворотної сили не зачіпають суті права, що обмежується; необхідність і обумовленість конституційно схваленими цілями; адекватність соціально необхідного результату. Зазначені цілі та конституційні права та свободи особи не можна математично порівняти, що робить пропорційність обмежень предметом суб'єктивної оцінки законодавця та Конституційного Суду України при здійсненні конституційного контролю.

Подібна критика стосується не тільки вітчизняного застосування принципу пропорційності, а й практики Європейського Суду з прав людини та органів конституційного контролю країн НАТО. Незважаючи на поширення принципу пропорційності в праві різних держав, теорія обмеження конституційних прав і свобод особи, потребує вдосконалення.

Обмеження конституційних прав і свобод повинні відповідати вимогам справедливості: бути рівними для осіб, які перебувають в однаковому становищі; бути меншими щодо більш уразливих осіб, якщо рівний ступінь обмеження з іншими особами тягне більш тяжкі наслідки. Необхідність обмежень означає досягнення цілей при неможливості досягнення іншими засобами.

Адекватність – реальна здатність досягнення таких цілей встановленими обмеженнями. Пропорційність передбачає, що обмеження мають бути найменшими з можливих і не накладати обтяжень понад необхідність.

Пропорційність – збереження балансу між необхідністю досягнення конституційно значимих цілей та ступенем обмежень з урахуванням реальної тяжкості соціальних наслідків від обмежень прав суспільству.

Військовий обов'язок певною мірою сприяє досягненню таких конституційно значущих цілей як безпека держави, захист основ конституційного ладу, прав і законних інтересів інших осіб.

Відповідно до Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» регулювання окремих обмежень передається на підзаконний рівень. Останнє викликає негативну оцінку через наявність абстрактних норм закону, що дозволяють встановити основний зміст обмеження на підзаконному рівні.

Під час проходження базової військової служби вільне пересування дозволяється в межах військової частини, яку можливо залишати на періоди звільнень, але не можна залишати межі місцевого гарнізону, крім відпустки або відрядження. Проходження базової військової служби визнається реалізацією права на працю, та її термін зараховується до загального трудового стажу, включається до стажу державної служби та роботи за спеціальністю. Така праця не є результатом вільного волевиявлення, не передбачає відмови, вибору моментів початку та закінчення служби, а оплата не є справедливою.

Тривалість службового часу військовослужбовця визначається розпорядком дня військової частини. Не допускається займатися іншою оплачуваною діяльністю та брати участь у страйках. Істотно обмежені політичні права військовослужбовців. Заборонено перебувати в партіях та інших громадських об'єднаннях, які мають політичні цілі. Обмежується свобода публічних заходів, участь у яких допускається лише у звільненні чи відпустці.

Малоймовірність проходження служб на території адміністративно-територіального утворення за місцем проживання фактично позбавляє призовника на період базової та фахової підготовки активного виборчого права на місцевих виборах. Під обмеження піддається свобода слова, висловлювання думок і переконань, отримання та поширення інформації. Зумовлена військовою дисципліною заборона обговорювати накази командира, заборона розголошувати державну або службову таємницю є цілком пропорційними.

На час проходження базової військової служби обмежуються деякі інші конституційні права і свободи. Наприклад, свобода підприємницької діяльності, право на освіту, свобода совісті та віросповідання. Проблемою є встановлення пропорційності обмежень прав і свобод при виконанні військового обов'язку.

У літературі містяться два протилежні підходи: військовий обов'язок у існуючому вигляді не є утиском прав; військовий обов'язок – порушення та заперечення всіх прав. Перший ґрунтується на позитивістському підході до права, де формально-юридична несуперечність правових норм, що регулюють військовий обов'язок та обмеження прав і свобод, є визначальною. Є вплив консервативних і патріотичних настроїв на формування зазначеної позиції.

Друга думка заснована на індивідуалістичному підході до розуміння прав і свобод особи в контексті природничо-правових засад переважно ліберального спрямування. Проте вказана позиція не узгоджується з чинними нормами права. Наприклад, міжнародні договори допускають існування обов'язкової військової служби. Європейський Суд з прав людини в § 57 Постанови Європейського Суду з прав людини від 8 червня 1976 р. у справі «Енгель (Engel) та інші проти Нідерландів» не визнав порушенням Конвенції про захист прав людини та основних свобод щодо комплектування збройних сил з відповідною системою військової дисципліни [11]. Обидва підходи позбавлені суб'єктивності, що змушує шукати інше розуміння досліджуваної проблеми.

Країни НАТО (Австрії, Норвегії, Данії, Фінляндії) зберегли обов'язкову військову службу в мирний час, можливість гуманізації військової служби і наявність інших факторів, що впливають на комплектування збройних сил.

Виважену правову оцінку обмежень прав і свобод при проходженні обов'язкової військової служби дає Європейський Суд з прав людини. Обмеження прав і свобод військовослужбовців, які були б надмірними щодо інших, є такими, якщо сприяють реалізації особливих завдань збройних сил. Водночас неприпустимі умови проходження військової служби, несумісні з повагою людської гідності, процедури та методи військової підготовки, що піддають душевним стражданням

чи поневірянням, інтенсивність яких перевищує рівень тяганини, що неминуче притаманні військовій дисципліні.

Держава повинна належним чином забезпечувати здоров'я та благополуччя військовослужбовця, враховуючи практичні потреби військової служби, ефективний захист призовників від небезпек, які притаманні військовому життю.

Обмеження прав і свобод військовослужбовців допускаються лише за відповідності даного принципу та обумовленості специфікою військової служби, відповідності Конституції держави й Конвенції про захист правами людини і основних свобод. У § 3 Рекомендації ПАРЄ № 1742 від 11 квітня 2006 року сформульовано висновок про те, що не можна очікувати від військовослужбовців поваги до гуманітарного права та прав людини, якщо не гарантовано пошану прав військовослужбовців [12].

Війна російської федерації з Україною вказує на необхідність військово-навчених мобілізаційних людських ресурсів, і наскільки останні виявляться підготовленими до участі у бойових діях. Використання військовослужбовців за призовом у ряді військових конфліктів ХХ століття (наприклад: Франція в Алжирі, США у В'єтнамі) показало малоефективним у військовому та дестабілізуючим у внутрішньополітичному відношенні. Більшість держав НАТО після закінчення холодної війни пішли шляхом скорочення збройних сил, скасування призову на користь систем колективної безпеки.

Військова служба за призовом в Україні виконує виховну функцію і не дозволяє здійснити військову підготовку призовника належним чином. Необхідна адаптація до сучасних реалій системи підготовки громадян до збройного захисту Вітчизни. Незважаючи на планомірне зменшення частки військовослужбовців за призовом від загальної кількості військовослужбовців, у короткостроковій перспективі відмова від призову у мирний час малоймовірна.

Правовий статус військовослужбовця за контрактом передбачає менші обмеження прав і свобод. Зміни підвищують гарантованість прав і свобод військовослужбовців і знижують ступінь обмеження, що заслуговує на позитивну оцінку. Пропорційність існуючих нині обмежень прав і свобод особи під час виконання військового обов'язку, можна досягти різними законодавчими заходами. Наприклад, є скасування призову на строкову військову службу, що передбачає готовність до скорочення чисельності збройних сил і військово-навчених резервів або збільшення кількості військовослужбовців за контрактом і заміни базової військової служби іншими формами військової підготовки.

Доцільно запропонувати: збільшення числа осіб, які навчаються, за програмами військової підготовки; ширше використання військових зборів; стимулювання заняття громадян військово-прикладними видами спорту; створення установ для ефективної підготовки широких верств населення з військово-облікових спеціальностей без відриву від виробництва. Іншим підходом може бути збільшення частки призовників, для проходження базової військової служби, які успішно завершили відповідні програми військової підготовки або пройшли інші форми військової підготовки.

Можлива подальша гуманізація умов проходження базової військової служби шляхом удосконалення правового статусу військовослужбовців. У цьому напрямі можна запропонувати підвищити грошове забезпечення, у розумних межах надати призовникові право вибору військово-облікової спеціальності та місця служби, знизити рівень обмеження свободи пересування.

Найбільш обґрунтованим в Україні є поєднання часткової заміни базової військової служби позавійськовими формами військової підготовки та подальшої гуманізації умов проходження військової служби, удосконалення правового статусу військовослужбовців, оскільки: враховує історичну та правову традицію сприйняття захисту Вітчизни як особистого обов'язку кожного та справи всього Українського народу; зберігає військово-навчений мобілізаційний людський ресурс; дозволяє гнучко підходити до встановлення співвідношення військовослужбовців за контрактом та за призовом та їх загальною чисельністю. Концепція військової кадрової політики в системі Міністерства оборони України на період до 2028 року не передбачає строкову службу за призовом. За призовом передбачена служба офіцерів запасу.

Проходження базової військової служби є реалізацією права на доступ до державної служби, оскільки громадяни на рівних засадах залучаються до виконання державної функції оборони через несення особливого виду державної служби – військової служби. Встановлення військового обов'язку впливає з положень Конституції України про те, що Україна забезпечує цілісність та недоторканність території є гарантією основ конституційного ладу.

Висновки. Військовий обов'язок взаємопов'язаний з інститутами основ конституційного ладу, системи органів державної влади і основ місцевого самоврядування. У взаємозв'язку з громадянством військовий обов'язок, як обов'язок і захист Вітчизни, покладаються виключно на громадян. Військовий обов'язок є основною та іманентно властивою формою реалізації боргу та обов'язку захисту Вітчизни, зміст якого не вичерпується військовим обов'язком.

Військовий обов'язок взаємопов'язаний з усіма конституційно-правовими інститутами, але найбільшою мірою з правами та свободами. Слід зменшити ступінь деяких законодавчо встановлених обмежень прав і свобод людини та громадянина під час проходження військової служби за призовом. Спеціальний правовий статус військовослужбовця не повинен докорінно диференціюватися щодо різних категорій військовослужбовців, а з іншого боку – кардинально змінювати або підміняти правовий статус людини та громадянина, оскільки є похідним та обумовлений ним за змістом. Необхідно виходити із гуманістичного підходу до регулювання правового статусу суб'єкта військового обов'язку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про військовий обов'язок і військову службу: Закон України від 25.03.1992 р. № 2232-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2232-12>.
2. Про оборону України: Закон України від 06.12.1991 р. № 1932-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1932-12>.
3. Коропатнік І. М., Ковалів М. В., Шопіна І. М. і інші. Оновлена доктрина публічного адміністрування у секторі безпеки і оборони України: колективна монографія. Львів: СПЛОМ, 2021. 480 с.
4. Захист Вітчизни. Конституційний Суд України. URL: <https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/451-zahyst-vitchyzny>.
5. Про альтернативну (невійськову) службу: Закон України від 12.12.1991 р. № 1975-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1975-12>.
6. Остапенко О.І. Ковалів М.В., Гулак Л.С. та ін. Адміністративне право України (загальна частина): навчальний посібник. Вид. 2-е, доповнене. Львів: СПОЛОМ, 2021. 616 с.
7. Про громадянство України: Закон України від 18.01.2001 р. № 2235-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2235-14>.
8. Про внесення змін до деяких законів України щодо правового статусу іноземців та осіб без громадянства, які беруть участь у захисті територіальної цілісності та недоторканності України: Закон України від 06.06.2025 р. № 3897-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3897-20#n2>.
9. Yesimov S. Implementation of constitutionalization of law and order in terms of constitutional risks. *Social & Legal Studios*. 2019. Issue 3 (5). P. 52–57.
10. Про затвердження Концепції військової кадрової політики в системі Міністерства оборони України на період до 2028 року: Наказ МО України від 23.10.2023 р. № 637. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0637322-23#Text>.
11. Європейський Суд з прав людини. Судове Рішення. Енгель та інші проти Нідерландів. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/SO2825>.
12. Путівник гендерної інтеграції у Збройних Силах України. URL: www.osce.org/files/f/documents/4/8/479044_0.pdf.